

## LITERATURE AS METAPOETIC MODALITY

**Ion Plămădeală, The Philology Institute of the Moldavian Academy of Sciences, Chișinău**

*Abstract: The paper posits and problematizes the assumption of a metapoietic modality of literature from the perspective of analytical and phenomenological aesthetics. The line of arguments sustaining this conceptual premise are placed within the frames of contemporary discourses on crisis of literature, humanities and of modern humanism in general. The argumentation of this idea will generate a theoretical review of the notion of function in literary theory by updating and reinterpreting the phenomenological experience of the meaning and value of fictional text in receptive consciousness.*

**Keywords:** *metapoietics, crisis of literature, aesthetics of reception, phenomenology, transcendence of values.*

În continuare voi încerca să formulez succint liniile unei problematice complexe și interdisciplinare, din care voi tematiza aspectul spre care trimite titlul comunicării.

Mai întâi aş dori să conturez oricât de aproximativ backgroundul pe care se proiectează această problemă sau cronotopul în care se localizează, nişte premise şi asumptii teoretice. La modul cel mai general, aş spune că este vorba de un cronotop al pragului sau al limitei şi implicit al tranziţiei. Neputând să desfăşor acest subiect, la care m-am referit şi cu alte ocazii, nu pot decât să trimit la un corpus de texte recente pentru care sunt emblematice titluri precum: *La littérature en péril* (Tz. Todorov), *L'adieu à la littérature. Histoire d'une dévalorisation. XVIII-XX siècle* (W. Marx), *The Death of Literature* (A. Kernan), *The End of Art: A Philosophical Defense* (A. Danto), *The End of Criticism* (T. Eagleton) sau *Gaia in Turmoil. Climate Change, Biodepletion, and Earth Ethics in an Age of Crisis* (ed. E. Crist & H. B. Rinker), o notorie lucrare inter- şi multidisciplinară asupra biosferei, a noosferei ecologice, a unei etici a Pământului. Iată că Pământul, dintotdeauna obiect pentru om, se constituie în subiect cu drepturi depline într-o epistemă nouă aflată pe cale de articulare. Deci este important de reţinut că fenomenul crizei pe care l-am evocat nu se restrânge, în prezent, nici la domenii de realităţi şi stări de lucruri separate, nici la reprezentările lor discursive în discipline aparte precum fizică, biologie, teoria artelor, studiul literaturii etc. În acest punct, nu pot decât să trimit la Edgar Morin care descrie în numeroase lucrări specificul crizei actuale pornind de la confluenţa mai multor perspective: geografică, biologică, ştiinţifică, politică şi filosofică.

Ceea ce este important în acest context se referă la particularităţile crizei artelor, a literaturii şi sensului literar în perioada modernă şi cea contemporană, precum şi la acea epistemă ce se configurează pe o nouă ştiinţă a complexităţii şi transdisciplinarităţii ce ne-ar putea oferi nişte

indicații metodologice și eventual anumite concepte relevante pentru filosofia, estetica și hermeneutica literară.

Se cuvine să disociem două aspecte intricate: criza literaturii/artelor în general (deși mă voi referi la literatură, totuși am convingerea că trebuie să păstrăm mereu trează o conștiință estetică a unității câmpului artelor) și criza paralelă a studiilor literare, și, mai larg, criza umanioarelor. În ultimele două decenii, aceste chestiuni nu au încetat să fie cap de afiș al numeroase monografii, dezbateri, simpozioane și numere tematice editate de cele mai prestigioase reviste filologice de specialitate din arealul anglo-saxon și cel european.

Referitor la criza literaturii, „criza” având aici și sensul etimologic de fractură, sciziune care se produce printr-un proces împins sau ajuns până la limitele sale, inclusiv prin coliziune cu vecinătățile sale disciplinare, în discursurile cele mai alarmiste și catastrofiste se vorbește chiar de pericolul extincției literaturii în societățile occidentale sub presiunile crescânde ale capitalismului globalizant care reușește să impună la toate nivelurile socioinstituționale o ideologie de piață și o gândire calculatoare, managerială pentru care literatura ficțională apare ca o relievă anacronică și inutilă, iar studiul ei academic trebuie să cedeze locul unor profesii mai lucrative. Această gândire discretă și computațională este un produs istoric al ideologiei Luminilor și progresului tehnologic, al formelor specifice de mediere tehnologică dintre om și lume responsabile de mai multe efecte înstrăinătoare sau chiar mutilante, dintre care au fost tematizate în special alienarea, de către Marx, încadrarea (tehnica)/*Gestell* în varianta lui Heidegger, rațiunea instrumentală, masificarea culturală și ideologică criticate de Școala de la Frankfurt. Expansiunea colonizatoare frenetică și într-un ritm tot mai accelerat a tehnologiilor digitale și multimedia în toate domeniile civilizaționale și socioculturale afectează fundamental și imprevizibil structuri ale umanității noastre, inclusiv sub aspectul experiențelor fenomenologice ale producerii, receptării, interpretării și diseminării valorilor și operelor estetice. Ceea ce trebuie menționat, sub aspectul crizei de la care am pornit discuția, al chestiunii dacă literatura se poate constitui eventual într-un principiu al sensului într-o cultură afectată de nihilismul genealogic și deconstrucționist, este că gândirea tehnică se dovedește întotdeauna prin natura sa inferioară unității și întregului. Incluzându-se în orice domeniu, ea îl fragmentează și face să apară o înlănțuire de mediații succesive și elementare care aparent sunt guvernate de unitatea domeniului, dar în care elementul întotdeauna predomină în fața întregului. În acest mod, gândirea tehnică are ca efect inclusiv o dezvrăjire a lumii, în expresia celebră a lui Max Weber. Un alt rezultat este fragmentarea și specializarea exorbitantă a disciplinelor științifice, depășind în prezent cifra de 7000, o parohializare pe sectoare rigide între care nu mai există punți de interacțiune și dialog. În acest context, și ca exemplu contrar, religia, dar și artele în mare măsură au manifestat dintotdeauna vocația de a reprezenta imaginar și simbolic existența totalității, aspirația unității și absolutului nediferențiat în raporturi obiectivante sau instrumentale. Am spus „în mare măsură”, pentru că nu putem totuși uita complicitatea paradoxală pe care curentele dominante din arta modernistă și de avangardă, precum și din cea contemporană le-au întreținut și le întrețin cu ideologia capitalismului global, ambele împărtășind logica inovației, a

ruperii cu orice tradiție, fetișul inovației permanente de dragul inovației care duce în fine la asimilarea și subordonarea artei de către mecanismele pieței.

Realitatea unei crize a literaturii este recunoscută de toți cei antrenați actualmente în sistemul educațional academic din SUA, Franța, Italia, și, mai recent, din R. Moldova, realitate ce se manifestă prin marginalizarea studiilor literare în favoarea învățării limbilor străine sau a studiilor culturale. Actuala stare de lucruri îi impune pe actorii antrenați în procesul comunicării instituționale a literaturii, în special pe teoreticienii literari, să desfășoare diverse tactici de rezistență, de felul gherilei culturale concepute de U. Eco, să elaboreze politici educaționale și de reforme curriculare etc. Până la urmă, ne revine sarcina să reargumentăm, pornind de la limitele cronotopice pe care le-am evocat sumar, nevoia de literatură și caracterul iramplasabil al valorilor estetico-literare pentru o societate a viitorului. Două interogații principiale care se impun ar fi următoarele 1: care este cunoașterea și experiența particulare la care literatura, văzută ca proces sau practică, și nu ca depozitar de informații, ne oferă acces; 2: care sunt valorile specifice etice, politice sau afective pe care le comportă această cunoaștere și experiență particulare pe actuala scenă academică, culturală și social-politică?

De aici, vreau să trec la a doua semnificație etimologică a noțiunii de „criză” ce se desprinde din etimonul grec *krinein*, anume „judecată” sau „critică”, deoarece în opinia mai multor cercetători, și îi am în vedere în special pe Tzvetan Todorov și George Steiner, de criza actuală a literaturii se fac vinovate în primul rând studiile literare și, mai larg, științele umaniste. În formulările plastice și dezabuzate ale lui Steiner, umanioarele (de la *litterae humaniores*, care în latină însemna „litere mai umane”, deci ele ar fi mai umane decât științele exacte) nu doar că eșuează în a umaniza, ci uneori pot chiar să dezumanizeze, ceea ce se întâmplă când preocuparea de texte înlocuiește preocuparea de alte ființe umane [1]. În mod similar, și Todorov este convins că, încetând să se întrebe care este sensul textului, cercetătorii au eșuat în sarcina lor de a justifica activitatea critico-literară într-o cultură tot mai pragmatică dominată de tehnobirocrați [2]. Motivul este mai vechi și a fost tematizat exemplar de Adorno, Horkheimer sau Althusser care au expus slăbiciunile umanismului european în fața bestialităților umane și barbariilor fascismului, în care era firesc să interpretezi seara pe Schubert, iar dimineața să torturezi și să ucizi cu serenitate ființe omenești. Pe acest fundal întunecat, și în beneficiul comparației, Steiner descrie elogios și cu invidie propășirea magistrală a științelor naturii în ultimele două secole, științe în care valorile de adevăr sunt testabile, iar cunoașterea e cumulativă, în contrast cu disciplinele umaniste în care „oricine poate spune orice despre literatură sau artă, sau muzică” [1, p. 153].

Acuza vizează desigur paradigma postmodernistă și relativismul cognitiv și valoric ce i se reproșează ostentativ. A devenit prin urmare urgentă și o interogație epistemologică ce ar putea fi rezumată prin titlul unei lucrări recente despre „culturile teoriei”: *The Way We Argue Now* (A. Anderson, 2006). Deci cum argumentăm astăzi în studiile literare, după epuizarea epistemelor genealogice și deconstrucționiste, a constructivismului epistemologic și a construcționismului social? În raport cu redutabilele sarcini și provocări care ne stau în față, suntem interpelați să ne restructurăm modul de gândire conform cu noile deziderate și în direcția unei conștiințe tot mai

complexe și dialogice, a unui pluralism de interpretări literare tot mai accentuat, însă unul care să respingă deopotrivă teritorializarea parohială și monologistă, precum și relativismul nihilist, autorefutabil și paralizant.

Revenind, după acest ocol lămuritor, la titlul comunicării, o precizare pe care vreau să o fac este că nu înțeleg prin însușirile metapoietice ale literaturii ceea ce tradițional se desemnează prin dimensiunea autoreflexivă a discursului literar, numeroasele situații în care, începând de la Laurence Sterne și până la Italo Calvino, operele zugrăvesc în cuprinsul lor diverse aspecte ale creației și receptării literare. Felul în care am ortografiat *poiesis* indică expres spre semnificațiile sale etimologice, în mare măsură presocratice, deci anterioare consacării lor filosofice de către Platon și Aristotel.

Sursa din care m-am inspirat în formularea acestui titlu problematic este o carte recentă coordonată de Hubert Dreyfus ce poartă subtitlul: *Reading the Western Classics to Find Meaning in a Secular Age* [3]. Trei concepte călăuzesc această densă lectură estetic-fenomenologică: *physis*, *poiesis* și *techne*. Trebuind să simplific în mod nepermis, voi spune că fiecare concept delimitează un anumit mod uman de a fi în lume, iar *poiesis*, în special la Homer, constituie o practică superioară de dezvăluire, „des-coperire” a ființei, adevărului, sacrului și excelenței umane, o practică păgână sau, mai exact, politeistă de cultivare a sensului și diferențelor semnificative prin care ea se opune favorabil deopotrivă sacrului extatic și sălbatec al *physis*-ului și aplatizărilor dezumanizante ale tehnologicului. După ce descrie aceste trei practici transmise în tradiția literară occidentală pentru a revela multiplele feluri în care lumea poate să fie pentru om, deci ele funcționând ca orizonturi de semnificativitate, Dreyfus emite ipoteza că în segregacionismul tot mai accentuat al lumilor contemporane devine imperios necesară o abilitate suplimentară, anume metapoietica. Facultatea metapoietică ar fi cea căreia îi reușește să pună în echilibru receptivitatea noastră pentru *physis*, *poiesis*, tehnologic și pentru alte înțelesuri ale realităților latente în câmpul cultural, deci este vorba de o abilitate, o măiestrie susceptibilă să discrimineze și să arbitreze cu discernământ între diversele prezentizări fenomenologice ale ființei și sacrului.

Față de Dreyfus, de altfel un reputat exeget al lui Heidegger, care se menține constant în albia fenomenologiei hermeneutice încercând să formuleze modalități proaspete prin care noi, cei care trăim într-o epocă seculară, am putea reînvița să auzim chemarea zeilor și să le răspundem adecvat, voi încerca în continuare să extrapolez aceeași ipoteză la domeniul literaturii și să interoghez dacă îi putem atribui acesteia anumite virtuți metapoietice din orizontul receptării. În fond, este o chestiune ce privește funcționalitatea, constelația de valori literare și modul specific literar al transmisiunii și diseminării acestora în procesul lecturii și interpretării, este vorba despre alianțele dintre poetic și ficționalul narativ cu politica și etica.

Interogația fiind extrem de complexă, nu aș putea să răspund aici, nici chiar să-i legitimez rațiunea sau chiar formularea nesatisfăcătoare, pentru că argumentația și răspunsurile vor varia în funcție atât de asumțiile teoretice, cât și de tipul de discurs literar abordat: apolog, ironie, narațiune de acțiuni sau lirică etc. De aceea, voi încerca să delimitez la modul general câteva căi de acces la problematica abordată dintr-o perspectivă estetic-fenomenologică.

Tradițional, discuțiile estetice pe marginea rolurilor și funcționalităților instituționale și societale ale artei literare gravitează între polul instrumentalismului, ce susține că opera literară are o misiune educativă, morală, politică, și cel al autonomismului, în care arta e văzută tradițional ca finalitate fără scop, afară de scopul promovării experiențelor pur estetice pe care le suscită.

Orice excurs istoric atestă că literatura a oferit frecvent un suport imediat și funcțional pentru diverse situații politice și ideologice, precum a fost cazul literaturii engleze victoriene ce a difuzat cu succes idealuri imperialiste prin imaginarul simbolic al valorilor de familie, sau cazul istoriilor literare europene din sec al 19-lea care au promovat valori naționaliste în contextul constituirii statelor naționale unificate. Dezbaterile canonice recente au demonstrat că literatura încă oferă temei pentru anumite relații de putere, un suport ideologic pentru diverse minorități etnice sau sexuale și pentru definirea identităților politice. În același timp, literatura dintotdeauna a fost și rămâne un topos al interogațiilor radicale, al suspendării sau dislocării ordinilor discursive predominante. De la Baudelaire, Rimbaud sau Flaubert încoace polifonia, perspectivele multiple, ambiguitatea, formele tot mai complexe de discurs raportat fac cu neputință comunicarea unui set de valori normative, astfel că în literatura modernă dimensiunile cognitivă, etică, ideologică sunt înscrise de o manieră indirectă, în forme refractate, oblice și fiind infuzate de un patos al disidenței, negativității sau absenței. Ducând limbajul la limitele expresivității și dicibilității, operele de excepție ale modernismului ne înalță la altitudinea unor chestiuni existențiale ultime ale ființei umane aruncate în lume.

Este ceea ce L. Wittgenstein a teoretizat ca fiind limitele limbajului, care se dezgolesc pregnant în fața unor adevăruri indicibile sau inexprimabile, cum sunt cele etice, poetice sau metafizice, care sunt concomitent adevărate și nonsensice, ambivalente, respectiv ele acționează asupra receptorului nu prin ceea ce se spune în ele, ci, ca și muzica, prin ceea ce se arată într-o aprehendare sensibilă. În convingerea sa, „problemele filosofice apar atunci când limbajul sărbătorește” [4, p. 115]. Interesul său constant și fascinația pentru potențialul generator ludic, energetic și ideatic al literaturii ce sfidează gramaticile gândirii raționale și logicii l-au determinat să-și formuleze crezul filosofic într-o modalitate aletică: „filosofia trebuie să fie scrisă realmente doar ca o compoziție poetică” [5, p. 24]. Iată cum Wittgenstein își explicitează entuziasmul față de un poet german: „Poezia lui Uhland este cu adevărat mare. Și lucrurile stau așa: dacă nu ne străduim se exprimăm ceea ce nu poate fi exprimat nu se pierde nimic. Dimpotrivă, ceea ce nu este exprimat este păstrat - neexprimat - în ceea ce este exprimat” [apud 6, p. 170]. Într-un mod paradoxal, valorile se exprimă deci cel mai reușit printr-o absență a expresiei, prin însăși experiența, trăirea acestei absențe a expresiei care este simultan o experiență a limitelor limbajului și una a transcendenței valorilor și libertății noastre. Cunoașterea, dacă păstrăm acest termen în discursul estetic, nu trebuie redusă nici la chestiunea reprezentării realității, nici la cunoștințele noastre despre literatură, ci raportată la învățămintele pe care poezii ni le prilejuiesc și care nu sunt de ordinul informației, ci de ordinul valorilor, a căror întemeiere transcendențială le fac să debardeze orice logică și gramatică propozițională. Numai însușindu-ne această gândire aporetică și paradoxală a filosofului austriac putem să

înțelegem enunțurile sale de tipul: „etica și estetica sunt *unul și același lucru*” [7, p. 157] sau „nu trebuie să uităm că un poem, chiar dacă este compus în limbajul informației, nu este folosit în jocul de limbaj al transmiterii informației” [8, p. 28e]. Ceea ce se cuvine de reținut, în ordinea expunerii noastre, este maniera prin care Wittgenstein înțelege să delimiteze un teritoriul al tăcerii, nenumitului, absenței și negativității, să evidențieze în mai multe rânduri funcționalitățile generative ale acestor dimensiuni indicibile sau negative, ale nimicului (*das Nichts*) într-o gândire fenomenologică ce tinde să depășească nivelul logico-propozițional prin asimilarea unor straturi de realitate și experiență sensibilă. Dincolo de numeroasele implicații ale acestei distincții fundamentale între „a spune” și „a arăta” pe plan estetic, sau față cu teza incomensurabilității multiplelor „jocuri de limbaj”, să reținem modul său instructiv de a tematiza granițele gândirii și limbajului omenesc în reprezentarea simbolică a realității, precum și felurile inadecvate în care ajungem să atribuim semnificații unor termeni precum „realism”, „simbolism” etc. Pentru discuția noastră, este importantă instituirea acestui ecart semnificativ între o modalitate teoretică de dezvăluire a lumii obiective, ce *se exprimă* în propozițiile filosofice cu sens, în concepte și în adevărurile logice, și modalitatea amintită anterior, să-i spunem „poietică” sau *aesthes*-ică, în care lumea și lucrurile *se arată* prin dimensiunile lor afective și valorice. Este lumea vieții trăite de individul uman într-un sentiment de participare și de uimire nepotolită în fața misterelor ființei. În afară de viața nemijlocită și faptele oamenilor, artele și literatura constituie acel spațiu de excelență în care valorile, inclusiv cele de ordinul absolutului și sublimului, deopotrivă se exprimă și se arată în enunțuri cu sens, reale și autentice, dar care ridică totodată dificultăți insurmontabile în calea interpretării și judecății estetice: „A descrie în ce constă capacitatea de a aprecia nu este doar greu, ci de-a dreptul imposibil. Pentru a descrie în ce constă ea ar trebui să descriem întreaga ambianță” [9, p. 25]. În acest fel, ajungem la dublul înțeles al termenului „metapoietic” pe care particula „meta” îl sugerează: de ecart semnificativ al poiesisului în raport cu modul practic și cel științific de experiență/dezvăluire a lumii, aspect tematizat copios în tradiția estetică, inclusiv de amintitul H. Dreyfus, și sensul implicat în activitatea de lectură și interpretare, în care se și actualizează potențialul textului ficțional sub diversitatea de niveluri și straturi: semantic, cognitiv, comunicativ, metafizic, metaetic, metapoietic etc.

Prin urmare, literatura este un univers eterogen, constituit dintr-o pluralitate diversă de texte ale căror diferențe sunt cruciale în procesul de răspândire a valorilor. Alături de texte care ne distrează și amuză, citim texte ce sunt concomitent distractive, educative și transgresive în raport cu valorile instituționalizate, enunțuri extrem de complexe sau chiar indecidabile din care niciun efort hermeneutic oricât de scilpitor nu poate extrage o morală univocă sau o intenție coerentă. La prima abordare, asemenea texte, apreciate programatic de esteticile moderniste, par să fie indiferente moral, amurale sau chiar imorale neputând fi racordate la un program politic sau etic explicit. Este situația în care literatura deschide spre perplexitate, spre complexificare și indecidabilitate în care se năruie orice certitudine cognitivă sau morală. Mai mult decât o moralitate în accepția ordinară de cod comportamental, dar și dincolo de morala artistică prin care numeroși autori își arogă snobist autonomia și autotelismul, marile texte de ficțiune narativă

cultivă un tip specific de emoție morală și cognitivă ce se arată la nivel intuitiv și exclusiv în situații concrete în angrenarea cărora personajele devin arena unor ciocniri dintre idei și sentimente contradictorii. Deci este vorba despre procesul incarnării etosului prin discurs la nivelurile narativ, figurativ și verbal, de investirea unei subiectivități enunțătoare cu o voce și un corp, cu un ansamblu de determinații fizice și psihice prin care ajunge, pe parcursul receptării lectoriale, la statutul de caracter și astfel devine acel operator sau interfață prin care cititorul își asimilează, fie prin empatie sau rezistență imaginativă, lumea operei. Această complexitate lingvistică și discursivă semnalează o logică ireductibilă a pluralității care adeseori constituie sursa unor experiențe hermeneutice și sociale divergente și contrariante. De unde, întâlnirea cu marile opere generează o experiență insolită a limbajului pe care nicio altă formă a cunoașterii nu o poate oferi, iar aceste experiențe ale pluralității discursive și conștiința specială a limbajului trebuie promovate astăzi, ca replică la hegemonia vizualului mediatic [10], ca valori culturale prețioase și inalienabile ale ființei umane simbolizante. La fel, o valoare umanistă autonomă și indispensabilă constituie însăși natura dialogică (M. Bahtin) sau conversațională (M. Oakeshott) a lecturilor și interpretărilor multiple prin care trăirea fenomenologică holistă a operei se reflectă, gradat, plurivocal și aspectual, în discursurile critice. Anume pornind de la asumția literaturii ficționale ca set de practici metapoietice de articulare/des-coperire a lumii, de ordinul unei cunoașteri tacite partajate în comun și transmise/arătate primordial prin inițiere, intuiție și performare, critica și dialogul de la nivelul lecturii și interpretării pot converti experiența literară individuală într-o specifică experiență intersubiectivă și etică. În exercițiul înțelegerii, deopotrivă prin achiziționarea de informație și prin identificare imaginativă sau invers, prin distanțare de limbajul naratorului sau de acțiunile, ideile și valorile personajelor, se constituie un interstițiu liminal pentru adresivitatea și responsivitatea dialogică în care devine posibil să negociem sensul și valențele axiologice cărora li se atașează particula „meta”, în cazul nostru: proprietățile metapoietice ale literaturii. Deci exact calitatea paradoxală a literaturii ficționale de a se distanța de lucrul reprezentat chiar în clipa montării sale în imagine pe scena limbajului instituie o acută conștiință a limitei și separației față de realul și moralitatea practică a cotidianului. Totodată, dimensiunea imaginarului este și precondiția libertății judecății estetice transcendente în indeterminarea funciară a căreia se desfășoară efortul interpretativ și metapoietic al cititorului care își exercită fără îngrădiri liberul arbitru în raport cu variate sensuri, valori sau ierarhii ideologice binare comunicate prin acele universuri de discurs ce formează „materialul” literaturii. Structura dublă a ficțiunii literare, oscilând între un pol al veridicității referențiale („efectul de real”) și un pol al imaginarului difuz și nedeterminat, instituie deopotrivă o dehiscentă perpetuă între text și sens, între „rostire” și „rostit” (E. Lévinas) și un spațiu de joc sau intermundiu în care sinele cititorului învață să-și extindă capacitățile de transfer ale conținuturilor sale psihice nediferențiate în structurile articulatorii oferite de narațiunile ficționale. Prin aceasta el își descoperă și redescrie fațete ale identității în oglinzile alterității, într-un act de împlinire a sineității prin cuminecare dialogică la sensuri și valori publice, universale și transcendente, act dublat de un proces de experimentare interpretativă prin care

mai întâi interoghează, dislocă regularitățile și constrângerile discursive și apoi instituie relații noi deschizătoare de posibili în realitatea conviețuirii sociale.

**BIBLIOGRAPHY:** Steiner, George. *The Muses' Farewell*. In: „Salmagundi”, 2002, nr. 135/136, p. 148-156.

Todorov, Tzvetan. *Omul de rădăcinat* (trad. și prefață de Ion Pop). Iași: Institutul European, 1996.

Dreyfus, Hubert, Kelly Dorrance, Sean. *All Things Shining. Reading the Western Classics to Find Meaning in a Secular Age*. New York: Free Press, 2011.

Wittgenstein, Ludwig. *Cercetări filozofice* (trad. din germană de M. Dumitru și M. Flonta, în colab. cu A.-P. Iliescu). București: Humanitas, 2004.

Wittgenstein, Ludwig. *Culture and Value* (transl. by P. Winch). Chicago: University of Chicago Press, 1984.

Flonta, Mircea. *Gânditorul singuratic. Critica și practica filozofiei la Ludwig Wittgenstein*. București: Humanitas, 2008.

Wittgenstein, Ludwig. *Tractatus Logico-Philosophicus* (trad. din germană de M. Dumitru și M. Flonta). București: Humanitas, 2001.

Wittgenstein, Ludwig. *Zettel* (ed. by G. E. M. Anscombe & G. H. von Wright, transl. by G. E. M. Anscombe). Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1967.

Wittgenstein, Ludwig. *Lecții și convorbiri despre estetică, psihologie și credință religioasă* (trad. de Mircea Flonta și Adrian-Paul Iliescu). București, Humanitas, 1993.

Sartori, Giovanni. *Homo videns. Televisione e post-pensiero*. Gius: Laterza&Figli, 2000.